

Стојановић Љубивоје*

Култура различитости у контексту ангазоване теологије (Промишљање религијског плурализма и „научног атеизма“)

Резиме. Богословље Цркве обухвата све сегменте живота и не може бити сведено само на „унутрашња“ питања. То подразумева служитељску одговорност према човеку и свету и осмишљено служење бољитку свих савременика. Само онда кад православни хришћани разумеју своју мисију у свету као сведочење вечности у времену, могуће је реално сагледавање и разумевање религијског плурализма и уважавање свих различитости. Тако нешто могуће је само кад постоји сигурност уверења, без стереотипа. Насиље над слободом другог није допуштено јер оно представља супротстављање љубави Божијој. Здрава црквена ревност надилази површност и једностраност равнодушности и фанатизма. Због тога одговорни верници треба да буду промотери културе различитости тако што ненаметљиво сведоче истину у љубави. То није лако јер постоје многе странпутице којима одлазе сви који се уморе, а то се увек завршава расколом. Човек чија је вера сигурна није сам себи циљ јер све мери безмерјем љубави Божије, а не слабомерјем својих интереса оптерећујући се пореклом и припадношћу. Вером се живи и никада се не одустаје од правоверја, а треба знати да је свака мржња неоснована и да представља одустајање од вере под теретом нагона за насиљем над неистомишљеницима. Људи чија уверења нису сагласна са нашим нису наши непријатељи и неистомишљеници које треба уклонити. Ако није могуће другачије, потребно је договорити се са њима: „Слажемо се да се не слажемо“. Важно да ми који искрено верујемо никад не одустанемо од љубави Божије.

Кључне речи: Црква, религијски плурализам, атеизам, култура различитости, дијалог, заједницење.

Увод

Дођи и види (Јн 1,46)

Живот у вери и сведочење вере подразумева стварну сигурност уверења и стварну добронамерност према свакоме. Тако се показује пуно уважавање стваралачке слободе, како на личном плану тако и у контексту заједницења и друштвене комуникације. Наведене речи из јеванђелског текста то јасно исказују и као такве требало би да представљају образац опхођења човека према човеку у делу вере. Ради бољег разумевања, подсетићемо се јеванђелског догађаја и дијалога Апостола Филипа и Натанаила. Филип је одмах поверовао и прихватио Христов позив:

* Православни богословски факултет Светог Василија Острошког Универзитета у Источном Сарајеву, Фоча; agarije2013@gmail.com

„Хајде за мном“! Будући одушевљен вером, обратио се Натанаилу јасним показивањем своје сигурне вере. Када је овај изнео свој приговор, није се упуштао у даљу расправу по принципу одбране себе и својих ставова и напада на другога и његове ставове. Недвосмислено и са сигурношћу убеђења га је позвао: „Дођи и види“! На крају се све успешно окончало (Јн 1,43–51). Филип није желео да буде препрека на путу, ни Христу а ни Натанаилу, показујући тако стварну снагу уверења. Због тога би требало да овај догађај буде образац на коме се заснива култура дијалога верника, како међусобно тако и са онима који су различити од нас. Само тако можемо стварно да „издржимо до краја“ (Мт 10,22). Све другачије ослабљује нас до бесмисла мржње према неистомишљеницима, што не би требало да буде пут вере. Остварени верници другог и другачијег не доживљавају као неистомишљеника и противника већ као слободну личност. Снагом свога богољубивог човекољубља требало би да сведочимо истину у љубави, што искључује насиље и злонамерност. Захтева несебичност у пуноћи самоодречне љубави, што је могуће само онда када смо сигурни да Бог воли неизмерно свакога човека. Тада све меримо безмерјем љубави Божије, а не слабомерјем наших симпатија и антипатија.

Култура дијалога

Друштвено одговоран и стваралачки опредељен човек подстиче и прихвата комуникацију, не смета му различитост порекла, припадности и става других људи. Томе приступа прогресивно тако што све промишља у контексту сопствене одговорне слободе и слободе других стваралачких субјеката. Реч је о стању сталне прогресије, која је несводива само на лепо мишљење о некоме или нечему и незамислива је без конкретног доброделатног поступка. Тада све разлике постају креативни фактори који осмишљавају наше јединство у различитости. Нико се не осећа угроженим од другога због постојања међусобних разлика и нико нема потребу да због тога угрожава другога. Тако се остварује добра хармонија у различитости идентитета. Нажалост, сведоци смо постојања *идентитетних оштрица* (Katunarić 2003) на темељу искључивости и несигурности, што доводи до *греке идентитетних* (Castells 2002). Међутим, ако пођемо од чињенице да „не постоје неизлечиве супротности“ и кад прихватимо да су „етничке и националне различитости у култури богатство света, премда су и узрок ратова, мржњи и сукоба, (...) котао у коме се кувају највећи ужаси и највеће људске патње“, тада ћемо разумећети да су нам потребне „моћне духовне космополитске снаге које би у већој мери заузеле етничку заслепљеност“ (Kolakovski 2013, 143). Једноставно речено, потребна нам је искрена вера као начин живота личности и заједнице, и то тако што ће свако своју сигурност уверења показивати доброделатношћу, а никако насиљем и омаловажавањем другог и другачијег.

Међутим, често се именом вере означава и оно што није вера него је саможиво присвајање слободе другога под плаштом вере. Такође, треба указати на пасивизацију вере и верника и један све присутнији а све мање приметан начин доживљавања вере „*дај – дајем њобожности*: ја Богу Он мени“ (Trstenjak 1989, 108). То ствара

образиљу код појединаца о себи као обрасцу исправне вере, што никако није могуће под теретом самоизолације и осуђивања свакога ко је другачији од нас. Све се заснива на принципу награде и казне и компензације за све историјске неуспехе у есхатолошкој равни која је више антихристовска и апокалиптична. Недостаје „нови човек“ и „нова небеса и нова земља“ (2 Петр 3,13), јер се све усмерава ка уништењу и нестајању. Неки чудесни осветнички нагони обузимају појединце који прете другима под теретом својих страхова. Верујући човек не сме да пристане на песимизам као меру и начин постојања; на то нас обавезује „нада нашег звања“ (Еф 4,4). Све док смо оптерећени смишљањем замки против оних који другачије верују, ми нисмо у стању тражења Царства Небеског и правде његове, него смо још увек у борби са својим неизвесностима. Питамо се ко не може у Царство, заборављајући да „Бог жели да се сви људи спасу и дођу до познања истине“ (1 Тим 2,4).

Ово верничко самоускраћивање у делу вере потребно је препознавати у себи и отклањати из себе. Ми то видимо једни код других, а код самих себе не желимо да видимо. Основне одреднице у том стању промашаја постају умилоствивљење и испаштање, што није могуће поистовећивати са самоодрицањем и крстоношењем. То није „идење уским путем“ и не окончава се „улажењем кроз тесна врата“ у Царство (Мт 7,13–14). То је погрешан избор појединаца због неразумевања љубави Божије. Узрок оваковог стања је то што се човек намеће човеку у име Божије представљајући се као непогрешиви ауторитет. Замислите шта би било да је Филип рекао Натанаилу: „Ја знам, ти ћути и слушај“! Сигурно је да би овај у том тренутку одустао. Али, Филип је себе ставио у стање служитеља вере, а не господара живота и уверења другог. То је у своје време лепо и тачно дефинисао Апостол Павле речима: „Не као да подаримо над вером вашом, него смо помагачи ваше радости“ (2 Кор 1,24). Кад добро промислимо себе и своје разумевање вере и комуникацију са другима, видећемо да би свако од нас требало да исправи у себи још много тога пре него што било шта предложи или приговори другима. Јер да бисмо могли да идемо заједно путем вере потребно је да свако од нас одустане од саможивости и самодовољности непристајањем на сукоб као једини начин решавања спорних ситуација.

Кад све ово ставимо у контекст јеванђелског „служења већих мањима“ (Мт 20,27) разумећемо да јерархијско устројство Цркве у богочовечанској пуноћи и богослужбеној стварности превазилази сваки друштвени поредак. Неопходне су јерархијске структуре и јасно одређење служитељских функција, јер „различите су службе али је Господ исти (...) многи су удови али је једно Тело (...) штавише, који се удови Тела чине да су слабији, неопходни су (...) Бог сложи тако Тело давши слабом уду већу част“ (1 Кор 12,5;12;23;24). Будући слободни од сваке једностраности клерикализма и антиклерикализма, препознаћемо своје место у црквеној заједници само онда кад у први план ставимо своју одговорност, а не права и дужности. Живећи у крсноваскрсној радости вере као они који смо крштењем „обучени у Христа“, у пуноћи сапричасне радости знаћемо да „ако је ко у Христу нова је твар“ (2 Кор 5,17). Будући стварно непролазно нови, умећемо да напредујемо у литургијској заједници и бићемо добронамерни према свима са којима делимо време

и простор у различитим друштвеним околностима. То је могуће само онда кад се трудимо да нас „љубав Христова обузима“ тако и толико да постајемо они који „не живе више себи, него Ономе Који за њих умре и васкрсе“ (2 Кор 5,14–15). Само тако слободни смо од верског фанатизма јер смо христолики и христоносни на прави начин, слободни од сваке идеолошке једностраности. Тада смо слободни и отворени за разговор са сваким јер разумемо смисао постојања а нисмо оптерећени борбом за опстанак и потребом да у свему будемо само ми у праву. Две битне одреднице културе дијалога у јеванђелском контексту требало би да буду:

- Боље је бити добар него у праву;
- Слажемо се да се не слажемо, заговарамо „јединство у различитости“ и не мрзимо због тога.

Наравно, не ради се о одустајању од правоверне сигурности већ о стварној добронамерности према свима, без обзира на све различитости. То није уопштавање које се окончава равнодушношћу, него је напредовање као превазилажење сваке сувишности. То је пут обожења у стварној боголикости искрено побожног човека. На то нас охрабрују јеванђелске речи: „Љубите непријатеље своје, благосиљајте оне који вас куну, чините добро онима који вас мрзе и молите се за оне који вас вређају и гоне да budete синови Оца својега Који је на небесима. Јер Он својим сунцем обасјава и зле и добре; и даје дажд праведнима и неправеднима (...) Будите ви, дакле, савршени као што је савршен Отац ваш небески“ (Мт 5,44–48). Разумети овај јеванђелски савет значи престати бавити се непријатељством и мржњом других, јер то и у нама подстиче страхове и мржњу. Ако би се уз то још успели ослободити потребе да судимо другима и чинимо им без узвраћања зла, онако како желимо да нама други чине (Мт 7,12; Лк 6,37), сигурно је да би сваки наш сусрет са другим и другачијим био добронамерно сведочење љубави Божије а не промоција себе и истеривање своје правде. То је Христос јасно означио као опасну саможивост која обесхрабрује човека на путу вере (Лк 18,10–14) јер он постаје сам себи циљ, мера и смисао. Христос је јасно саопштио свима: „Како ви можете веровати кад примате славу један од другог, а славу која је од јединога Бога не тражите“ (Јн 5,44)? Због тога би сваки искрени верник требало да непрестано проверава себе уместо што приговара другима, јер само тако послужиће спасењу света и човека на прави начин.

Атеизам као изазов

Промишљање феномена атеизма захтева дубље сагледавање узрока, а не само бављење последицама. То неки превиђају и доносе једностране закључке о људима чије ставове не желе да промишљају због сопствене површности и неосноване искључивости према свему што им се учини опасним за њих саме. Тако се рађају многе предрасуде и настају затворени системи у којима има места само за истомишљенике. Ствара се нека чудесна једностраност у приступу другачијим уверењима што доводи до жеље да се све другачије омаловажи и прогласи друштвеном опасно-

шћу. Истина је да је то био пут којим су ишли појединци и групе у име атеистичке идеологије, али никако није добро поступати истоветно у истраживању феномена атеизма. На нашим просторима поједини верници превише наглашавају важност атеистичког полувековља свођењем расправе на једностране оптужбе неистомишљеника атеистичког усмерења. То је обесмислило многе животне релације кроз све историјске токове, не само током друге половине прошлог века. Истине ради, треба рећи да је у теистичко-атеистичким спорењима до искључивости било обостраног прогона неистомишљеника. Острашћени појединци не примећују колико то обезвређује свеукупно људско стваралаштво и обесмишљава само постојање. Тако се губи креативна прогресивност јер све постаје само реакција на другачије мишљење, без одговорног промишљања и поступања. Свако би да „наплати“ дугове из прошлости па стога све своје стваралачке напоре улаже у оспоравање свега другачијег од оног где он припада као себични следбеник. Потребно је препознати и потиснути сав овај трагизам, са јасном свешћу да нам долази изнутра, као израз наше неостварености, а не споља, као налог који морамо извршити. Нажалост, често долази до стања неслободе тако што нас све обузима колективни егоизам, а да тога нисмо свесни. Све ово резултирало је поделама и сукобима по основу порекла и припадности, тако да свако мисли: „наши“ су увек најбољи а „њихови“ су увек најгори. Да би све добило смислену пуноћу, потребно је да се о свему отворено и без предрасуда расправља, јер „полемика је увек знак неке толеранције“ (Šušnjić 1994, 218). Само онда кад на овај начин приступимо овом питању, имаћемо добар увид у историјску стварност коју бисмо и ми у свом времену требало да одговорно креирамо. Нећемо се бавити неисправљивим пропустима и промашајима појединаца, него ћемо се трудити да из свега извучемо најбоље поуке. То је веома важно да се промовише и практикује на овим нашим просторима где се „сопствено дефинише против суседа“ (Pavlović 2004, 204), а биће могуће ако се сви искрено потрудимо. Кад разумемо да смо једни другима истовремено „супротност и допуна“ (Хесе), одговорније ћемо промишљати наше расправе и договоре. Видећемо да у комуникацији изграђујемо, а не губимо свој идентитет; потребно је само да се не плашимо разлика. Ми, заправо, кроз те разлике „потврђујемо свој идентитет, и у тој различитости чином неименовања именујемо ствари онаквим какве јесу“, дозвољавајући другоме „да покаже какав јесте, односно како сам себе разуме“ (Abazović 2010, 86, 168). Сваки искрени верник требало би да истраје у добронамерности и да без злопамћења разговара са другим, без обзира да ли је одрастао у атеистичкој породици или је сам у себи изградио атеистичко уверење. Не би требало да код верника изазове подозрење и потребу за омаловажавањем то што неко неће или не може да верује. То се не може окарактерисати као незаинтересованост за веру. Реч је о „драми разумевања“ (Šušnjić 1994, 50) у којој „став неверника више упућује на озбиљност вере него што јој пориче вредност“, јер „права је вера она која неверу признаје и подноси (...) вера којој не смета невера остаје истинољубива (...) невера јој је потребна да би се у себи уверила у преовладавање своје невере“ (Jaspers 1990, 209).

Све ово је лако достижна стварност, само је потребно изградити унутрашњу сигурност убеђења, слободну од сваког вида саможивости и следбеничког паси-

визма. Поступајући на овај начин искрени верници живе у сагласју са својим уверењем и не збуњују оне који не верују својим сукобима због различитости вероучења. Хришћани имају јасну јеванђелску одредницу да буду „со земљи“ и „светлост свету“ (Мт 5,13–14) и апостолски савет да се „владају поштено према онима који су изван“ (1 Сол 4,12). Због тога је дијалог са другим и другачијим јеванђелски императив, не у смислу задобијања присталица, већ са јасним одређењем да се прекину сукоби са несагледивим последицама због различитих приступа питањима вере. Дијалог са атеистима и агностицима је у том смислу важан и потребан. Наравно, дијалог се одвија на различите начине и несводив је само на званичне сусрете; прави стваралачки дијалог захтева мудрост и умеће опхођења. Важно је смислено и без предрасуда прихватити закључак: „Слажемо се да се не слажемо“! У свему томе важно је да се претходне полемике не доживљавају као изгубљено време. То је могуће само онда кад нико не приступа разговорима под теретом колективних интереса придобијања присталица. То би требало да свако уклони из себе као препреку на путу до другог и са другим. Свако поређење и поравнање у вези са овим могу бити опасни терети који одузимају меру и смисао. Кад је у питању однос појединих атеиста који су у својој једностраности изградиле религијски систем који именују као „научни атеизам“, приметни су њихови приговори о насиљу и незнању верника. Има ту присвајања истине од њихове стране, али понекад им и ми дајемо „аргументацију“ против нас и наше неостварене вере. Због тога је важно бити у свему одговоран како бисмо могли да са пуно разумевања промишљамо себе и једни друге.

Оно што би требало да буде примарна тема у расправи са савременим атеистима јесте смисао постојања у есхатолошкој стварности. То би била важнија иновација ангажоване теологије јер скоро све досадашње расправе тицале су се питања настанка живота и начина на који се живи. Есхатологија је понекад и третирана у неким распаравама, али је све остало на религијским илузијама и апокалиптичним недореченостима. Атеистима се прети Именом Божијим и тако се све подређује Антихристу. Као да се заборавља на смисао и лепоту Царства Божијег у његовој стварној пуноћи. Превиђа се да је оно „унутра у нама“ (Лк 17,21) јер се оптерећује претњом пакленим мукама уз превиђање да Бог нема ништа са тим. Пакао се доживљава као централни затвор за наше неистомисљенике и одбрана вере тако се своди на наивну претњу уплашених људи онима који не верују. Због тога је потребно кренути од елементарног питања другима и себи: „Желиш ли вечни живот? Како га доживљаваш? Верујеш ли у свепраштајућу љубав Божију“? Нажалост, уместо оваквог приступа појединци радије прибегавају претњама увећавајући сопствену егзистенцијалну несигурност и ширећи страх око себе. Преплашен човек не може никога да воли јер „у љубави нема страха, јер савршена љубав изгони страх напоље; јер у страху је мучење, а ко се боји није се усавршио у љубави“ (1 Јн 5,18). Ово уздизање изнад сурове свакодневице могуће је само онда кад човек успе да превазиђе несигурност и кад почне да изграђује здраву наду верујући да је Бог добронамеран а не осветољубив према човеку и свету. На то указује Умберто Еко речима:

Само уз осећај за путању историје човек може (чак иако не верује у Парусију) волети земаљску стварност и веровати да још увек има места за наду. Има ли основа за наду која би могла бити заједничка и верницима и неверницима? На чему би се она сада могла засновати? Да ли идеја о крају, она која не подразумева незаинтересованост за будућност већ подразумева преиспитивање грешака из прошлости има пресудну функцију? Ако нема, било би савршено исправно прихватити приближавање краја, чак и не размишљајући о њему, седећи испред ТВ екрана (у заклону наших електронских утврђења) и чекајући да нас неко забави док у међувремену ствари иду како год иду. И дођавола с оним што ће доћи (Еко, Martini 2015, 17–18).

Дакле, расправу би требало почети од крајњег циља и сигурно је да ће тада многи које себе доживљавају као атеисте почети другачије да размишљају и верују. Само им треба дати времена и показати уважавање према њима без намере да се било шта изнуди. Потребно је размишљати и о томе колико пута ми стојимо на путу љубави Божијој у име свога доживљаја вере. Ако Бог стрпљиво чека да сваки човек „дође себи и врати се“ (Лк 15,11–32), зашто бисмо ми поступали другачије? Због свега овога покушајмо да атеизам другог доживљавамо као изазов за нашу веру, а не као опасност са којом се треба борити до истребљења неистомисленика. Имајући сигурност вере, не плашимо се неверовања других и не доживљавамо их као непријатеље. Што је још важније, неумесно је губити се у расправама о темама из давне или скорије прошлости, потребно је бити иновативан, стварно нов сходно новозаветним речима: „Ево све чиним новим“ (Откр 21,5). То је један наш савременик означио као „модернизацију теолошке терминологије“, дајући притом јасан предлог: „Да би била разумљива и релевантна савременој публици теологија мора непрекидно да обнавља и освежава своје метафоре“ (Zečević 2015, 10). Кад се ово прихвати као одговорно саслуживање љубави Божијој и служење бољитку човека и света, онда све постаје радост постојања која превазилази бесмисао борбе за опстанак.

Корелација вере и знања као пут превазилажења свих једностраности

Тамо где вера и знање сапостоје имамо изграђеног верника – „религијског интелектуалца“, за кога други човек није непријатељ због тога што не верује. Такође и човек који се определио за атеизам, ако је слободан од идеолошких предрасуда, поштује став верника без омаловажавања. Због тога је неодржив став о „неспојивости учења о еволуцији и паду“ (Tejlor 2011, 365); пре се можда може говорити о високом степену њиховог сагласја. Из оба учења сазнајемо исто: човек је недовршено биће, личност за заједницу и прогресију. Није створен завршеним и савршеним, тако да ништа више не треба да ради осим да буде поданик виших сила. Бог то није уредио тако, сведочи теолошка наука, а на свој начин то разумеју и носиоци атеистичке мисли који заговарају да је „човек највише биће за човека (...) зато треба да се сруше сви односи у којима је човек унижено, угњетено, напуштено, презрено биће“ (Pavićević 1988, 94). Добро треба промислити ову Марксову „борбу

за човека“ у светлости Христовог рођења од Дјеве Марије, распећа, васкрсења и вазнесења. Где ту има понижења за човека? Зар није Бог за нас претрпео понижења, опет од нас, што је један други философ критиковао као бесмислено (Ниче 2011). Ово разумемо само разумном вером, а за њу је потребно много стрпљења и смирења, као што је Христос имао у свом спасоносном делу за све људе и читаву творевину. Овде, у добронамерној корелацији, теолошка мисао надограђује „веру у човека“ сведочењем високог човековог достојанства. Христос је стварно учинио оно што је Маркс само заговарао – ослободио је човека од понижења смрти и пропадљивости дајући му живот вечни. Верујући човек ово никако не сме да на силу намеће неверујућем човеку; стрпљивим опхођењем треба да га покреће из страха од умирања у радост постојања у времену и вечности. Ако све ово ставимо у контекст стваралачке одговорности онда видимо исправност става:

Свет у коме живимо ипак није свет људи испуњених задовољавајућом сигурношћу, учвршћених у својој вери или невери. Пре живимо у епохи изгнаника, избеглица, (...) бића која лутају без краја, (...) трагају за изгубљеном духовном или физичком отаџбином. (...) Откад је Ниче прогласио смрт Бога (...) више се не виде радосни атеисти. (...) Нов, светао систем антропоцентризма, који је требало да настане на месту срушеног Бога, никад се није појавио. Шта се догодило? Због чега се судбина атеизма повезала са судбином хришћанства? Односно зашто оба непријатеља деле несрећу и несигурност? (...) Немир не мучи и не уништава само активне полове религијске културе – борбено хришћанство и борбену безбожност, (...) хришћанство је испољило недостатак осетљивости за нове друштвене сукобе и потребе, јер је непрестано бацало погледе ка Богу и небу, због чега је заборављени земаљски свет морао сам, независно од хришћанства, да се бави својим захтевима и правима (Kolakovski 2013, 51–53).

Важно је ставити у исправан контекст све историјске промашаје у име вере или против вере, посматрајући их као поступке појединаца без уопштавања и колективног оптуживања свих припадника одређених покрета. То значи да приче о инквизицији и ломачама у име вере, као и прогонима вере и верника у име атеизма треба посматрати као прошле догађаје који су такви какви су. Спремност да се без предрасуда све размотри, из свега извуку корисне поруке и поуке, најбољи је начин превазилажења сукоба. Оптерећеност потребом да се све „поравна“ доводи до несагледивих промашаја. Овде верници треба да покажу одговорност тако што ће јасно препознати све промашаје, без обзира на то ко их је учинио. Никако није добро једнострано одређење: „наши“ су у свему у праву, док су „њихови“ кривци за све, јер та површна једностраност доводи до верског фанатизма. На то указују речи: „Бес кога надахњује догматски дух и злоупотреба хришћанске религије доводи до проливања крви и одговоран је за катастрофу“ (Libe 2012, 97). Наравно, могуће је и потребно да свако говори језиком свога вероучења и остварује се слободно у заједници вере, али је при том неопходно да не ускраћује слободу вероучења и живота у вери другом човеку, чија су уверења другачија од његових. Да би све ово било остварено, неопходно је непрестано унапређивање културе дијалога и културе различитости. Тада свако од нас уклања из себе злонамерност према другима и дволичност у комуникацији са другачијим. Уместо

језика увреда у којем доминирају изрази „неверник“, „безбожник“ или „незналица“, потребно је стварати комуникацијски ниво тако што ће се јасно указати на постојеће различитости без имало злонамерности и омаловажавања. Тада нас ничија злонамерност неће покренути у погрешном правцу мржње и злопамћења које постају велика препрека и воде у стање злурадости. Због тога би требало да ми који себе називамо хришћанима престанемо са изговорима због поступака појединих фанатика из других религијских колективитета. Уместо смишљања освете потребно је да се злу „успротивимо“ добрим поступањем, показујући другима и себи да нисмо изгубили наду у боље могућности.

У свему треба бити изнад беса и освете и, што је најважније, потребно је да се богослужбено време и богослужбени простори сачувају од осветољубивих површности. На то указују речи: „Цркве морају подржати одбрану од злоупотреба религије“ (Хајдер-Ротвилм 2003, 58). Ту злоупотребу чине сами верници у стању супротстављености свима, чак и самој науци и њеним достигнућима. То је стварно светогрђе, супротстављање Божијем стваралаштву због превиђања и погрешног разумевања Његових почетних стваралачких благослова човеку (1 Мојс 1,28). Ако бисмо са више уважавања промишљали приговоре једних другима, видели бисмо да једни другима можемо бити од користи. Потребно је да победимо пасивизам припадања и смисленије се ангажујемо у свим међуљудским односима. Први корак на том путу изласка из беспућа песимизма требало би да буде наша стварна добронамерност која нас охрабрује да праштамо са надом и поверењем. Тада ћемо видети да је свако време несретно онолико колико је оптерећено наслеђеним сукобима из прошлости. Сведоци смо многих случајева изгубљеног „овде и сада“ због терета из прошлих времена или због илузија о „светлој будућности“. Тада људи постају истовремено и таоци и тамничари који се губе у незнању непраштања. Тада многе обезнађује нагон за осветом у намери да се покаже оданост некоме или нечему. Стотине хиљада, а можда и милиони жртава те људске обмане опомињу нас да није умесно и смислено и даље заговарати непраштање и злопамћење. После свих пропуста и промашаја у схватањима корелације вере и науке важно је разумети предлог и савет добронамерног научника који каже:

Чак и ако смо сагласни да научници који су отворени према теологији могу да имају неке користи од њеног тумачења, постоји значајна термилошка баријера која се мора превазићи пре него што се тако нешто оствари. Ова баријера је последица чињенице да су се теологија и наука дуго развијале независно и да су временом изградиле своје различите „језике“. Моје искуство сугерише да се овај проблем може бар донекле разрешити „превођењем“ одређених теолошких појмова и интерпретација на језик математике и физике, који је већини научника много приступачнији. (...) Припадници питагорејске школе сматрали су, рецимо, да математика није само начин да се разуме природа, него и кључ за поимање одређених духовних истина. (...) Веровали су такође да бројеви и геометријске форме имају симболичко значење које указује на постојање трансцендентне стварности која нам није директно доступна. (...) Последњи значајни теолог који је покушао да интегрише научна и верска знања био је немачки кардинал Никола Кузански који је живео у првој половини 15 века. (...) Чини ми се, међутим, да је дошло време да се настави тамо где је Никола

Кузански стао пре неких пет векова. Ако је веровати енглеском ембриологу Кодарту Вадингтону: Актуелне проблеме човечанства могу решити само целовити људи, а не појединци који се у јавности декларишу као технолози, „чисти“ научници или уметници. У данашњем свету морате бити или све или ништа, (...) можемо очекивати да ће нас комплексност света у којем живимо натерати да се вратимо интегративним облицима размишљања (Zečević 2015, 12–15).

Овај добронамерни предлог требало би разумети одговорно и то би допринело стварном напретку теолошке мисли и црквеног живота. Тако бисмо се ослободили од свих наслеђених стереотипа у размишљањима неких верника као и предрасуда које постоје о вери и верницима код појединих научника.

Интересантна је и подстицајна опаска: „Док је инквизиција Коперникове следбенике бацала у тамницу и палила на ломачи, тело Чарлса Дарвина почива у Вестминстерској опатији“ (Libe 2012, 34). Ово својом разложношћу покреће прогресивно промишљање и креативне закључке о бесмислености прогона неистомишљеника и смисленом уважавању стваралаштва другог. На једној страни су прогони и ломаче, а на другој страни јасно уважавање личности Дарвина, без обзира на евентуална неслагања са његовим научним мишљењем. Управо то уважавање личности свакога човека требало би да буде једини могући начин опхођења према свакоме човеку, без обзира на евентуално неслагање са њим. То је разумео православни мислилац који препоручује: „Никад не наређуј, него свима буди пример, а не законодавац. (...) После Бога сваког човека поштуј као Бога“ (Евдокимов 1997, 61). Верници ово треба да практикују као животну вредност, а не да се троше у бесмисленим расправама, не уочавајући да је таква њихова „вера“ бесплоднија од „невере“ против које се саможиво боре. Увреде против оних који другачије мисле и верују од нас, чак и онда кад они пројављују своју мржњу на најбесмисленије начине, не би требало да да буду језик вере. Боље је стрпљиво сачекати да се стиша бес и гнев са друге стране него упасти у замку сукоба који доноси тескобе у човеково биће. Све док се праштање не промисли као врлина која нас оспособљава за веће подвиге, човек остаје роб злопамћења и осуђивања. То се види у примерима оних који са неисцељеним бесом говоре против оних који су насилно поступали. Тако се превиђају жртве и врши ново насиље над собом и, на неки начин, над самим жртвама. Потребно је све то добро промислити како бисмо осмислили добру комуникацију једни са другима, јер само тако све људске различитости постаће извор креативних могућности а не терети под чијом тежином падамо у нове тескобе.

Одговорност као начин постојања

Здраво памћење вере треба да буде слободно од сваке злурадости, освете и злопамћења, јер све ово доводи до „нехришћанског хришћанства“ (Берђајев 1996). Недопустиво је да хришћанство или било која друга религија сав свој потенцијал усмери и потроши на пројекте као што су: антикомунизам, антисекташтво, антисекуларизам, итд. Чак и ако постоје одређене појаве прогона и мр-

жње са друге стране, одговор верника увек треба да буде по савету: „Не дај да те зло победи, него победи зло добрим“ (Римљ 12,21). Јасно је, дакле, да увек кад не разумемо одговорност као меру животне остваривости покушавамо да се изговарамо промашајима других. Постајемо злуради према другоме, у ствари неспремни за стваралачку пуноћу. Другога проглашавамо кривцем за наше промашаје не увиђајући сопствено беспуће, и тако у недоглед сами себе обесхрабрујемо за добродетељ. Тако нешто је недопустиво поступање за човека који себе представља као верника јер подстиче злопамћење и доводи до неодговорног поступања.

Најстрашнији је сукоб верника различитих уверења, као и верника и атеиста у стању обостране неостваривости, јер тада и једни и други траже „заклон“ у прошлости. Логиком пасивних следбеника и острашћених наследника, и једни и други истичу само оно што их дели једне од других, не тражећи решење у садашњости. Уместо разрешења сукоба, једни друге проглашавају за кривце по субјективном нахођењу, и тако у недоглед троше сами себе и једни друге. Тако настају острашћене групе присталица које прихватају и продужавају сукобе неистомишљеника до несагледивих размера. Појединцима то представља забаву или раздобиригу, тако да и не успевају да домисле могуће опасности. Увредљиви тонови постају уобичајени и свако се труди да у неистомишљеницима препозна оно што је најгоре. Под теретом таквих поступака у себи и око себе човек и не види да је престао да буде стваралачки субјект и да је постао нестваралачки присталица групе и да у свему другачијем види легитимну мету коју може и треба да напада због саме чињенице да је реч о неком појединцу или некој групи. То је опсена које нисмо увек свесни; понекад буде касно да се ослободимо таквих схватања и поступака јер смо „живи уловљени“ у замку коју смо доживљавали као забаву. Потребно је уозбиљити међуљудске односе и свему приступати одговорно, без предрасуда. На то указују речи: „Лако је седети на трибинама и решавати туђе проблеме. Сарадња у разговору постиже се кад покажете да сматрате да су идеје и осећања друге особе једнако важне као и ваше“ (Karnegi 2014, 167). Овде би требало да одговорни верник буде и креатор културе дијалога са уважавањем слободне личности саговорника, тако што ће се стварно ставити у његов положај и упитати какав би он био да је читао то што је онај читао и одрастао у окружењу у којем је онај одрастао. Има ту још много важних детаља који условљавају човекове поступке и потребно је промислити и уважити их све. Тек тада могуће је да будемо креативни у дијалогу и подстицајни у доношењу доброг и прихватљивог закључка. Ту нема места наметању или додворавању ради задобијања наклоности. Тражење заједничког језика није наметање себе и свог мишљења. То је договор о мирољубивој коегзистенцији без сукоба због различитости; свако остаје при свом уверењу не плашећи се другости другог и не желећи да доминира до те мере да ускраћује стваралачку слободу другима. Овде сваки верник треба да размишља и разуме да би сам Бог, ако би желео да буде насилан, једном заувек „стао на пут“ сваком људском злу. Он то не чини због тога што поштује човекову слободу, а не зато што неће или не може. Знајући ово човек који живи своју веру тихо и ненаметљиво не понаша се насилно већ се непрестано труди да сведочи безгра-

ничну и преизобилну љубав Божију. Нажалост, постоје неки верници који све ово занемарују и наступају агресивно без уважавања слободе других људи. То је хула на Бога, светогрђе које у налету верског фанатизма појединци не могу и не желе да препознају, промисле и превазиђу. Умишљају да тако „Богу службу чине“, а у ствари служе себи и својој гордости.

Апостол Павле, који је прошао све фазе узрастања у вери, искусио сав трагизам фанатизма и достигао несагледиве дубине и висине богољубивог човекољубља, и у вези са овим даје добар савет. Констатујући да „неће сви веру“, са непоколебљивом сигурношћу изјављује: „Јер шта ако неки не вероваше? Зар ће њихово неверовање веру Божију укинути? Никако“ (Римљ 3,3–4)! Није ово неки недостижни идеал неког привилегованог „екстра“ верника, то је нешто чему треба да тежи сваки искрени и неоптерећени верник. Такође, овде се не ради о ниподаштавању „друге стране“, као некога без реалне вредности. Реч је о стању непоколебљивог уверења, а не о самољубљу које игнорише другог и другачијег. Та непоколебљивост уверења отвара човека за друге и њихова различита уверења. Тако се изграђује верничка одговорност која подстиче разумевање и уважавање свакога човека. Тада видимо да „став неверујућег човека више упућује на озбиљност вере него што јој пориче вредност, (...) права вера је она која неверовање познаје и подноси, (...) неверовање јој је потребно да би се у себи уверила у преовладавање своје невере. Зато вера има неверовање као могућност у себи“ (Šušnjić 1994, 51). Само онда кад успемо на овај начин да приступамо својој вери и неверовању других, можемо рећи да смо непоколебљиви у вери. Све док имамо потребу да веру намећемо друге оспоравајући му његову богодаровану слободу, ми смо на беспућу отуђења од здравог смисла вере. Можемо номинално да припадамо неком верском колективитету, али остајемо немоћни заточеници сопственог маловерја.

Христова јеванђелска порука јасна је и недвосмислена у сваком погледу и она покреће све вернике на стваралачку одговорност. Потребно је само пажљиво читати и исправно разумети оно што нам Он саветује. Тако читамо: „Ако, дакле, ко укине једну од најмањих заповести и научи тако људе, назваће се најмањи у Царству небескоме; а ко изврши и научи тај ће се велики назвати у Царству небескоме“ (Мт 5,19). Овај извод из Христове Беседе на гори првенствено се односи на старозаветни закон али може се промишљати и у ширем контексту живота у вери. Да би се ова порука сагледала још дубље и смисленије, поредно је да промислимо још један извод из јеванђелског текста где Христос недвосмислено прозива и осуђује човекову несолидарност због недостатка састрадалне љубави. Јасно говори: „Идите од мене проклету у огањ вечни (...) јер огладнех, и не дадохте ми да једем; ожеднех, и не напојисте ме; странац бијех и не примисте ме; наг бијех и не оденусте ме; болестан и у тамници бијех, и не посетисте ме“ (Мт 25,41–43). Народна мудрост је јасно саопштила: „У рају па макар и у крају“! То није минималистички став; пре би се могло говорити о смирењу које је слободно од гордости. Штавише, јеванђелским језиком речено, изрази „мали“ или „најмањи“ илуструју добро стање и употребљавају се као позитивне одреднице (Мт 25,40;45). Сигурно је да у вези са овим не треба претеривати и било шта уопштавати; само је умесно

избегавати брзоплетост у одређењу живота у вери другог човека. То је разумео Апостол Павле у своје време, о чему сведоче речи: „Једни, додуше, из зависти и свађе проповедају Христа, а други од добре воље. (...) Шта онда? Било како му драго, притворно или истински, Христос се проповеда, и томе се радујем и радуваћу се“ (Флб 1,15–18). Може неко рећи да се то односи на конкретну ситуацију у једној заједници, али нико не може оспорити ваљаност и креативност наведених речи у сваком времену и на сваком месту. Промишљајући их и примењујући у свом животу, сваки хришћанин моћи ће да превазилази многе невоље које ствара себи и другима као и оне које му долазе од других.

Јеванђелски идеал вере „да сви једно буду“ (Јн 17,21) изражава безмерје љубави Божије „да се сви људи спасу и дођу у познање истине“ (1 Тим 2,4). Никако није налог „одозго“ који нас подстиче на сукобе и неспоразуме са „неверницима“. Због тога је неумесно поступање кад год у налету религијске острашћености пожелимо да се „обрачунавамо“ са Богом и људима. То је често стање у процесу човековог узрастања у вери. Трагично је ако га не препознајемо у себи јер тако не видимо себе на прави начин. Умишљамо да смо најбољи и да нам је све дозвољено, чак и да мрзимо све који се не уклапају у наше умишљене идеје о вери и верницима. Тако успавани у себи ризикујемо да свако наше „буђење“ буде опасност и за нас и за све око нас. Нисмо још стигли до стања „бомбаша самоубица“ и то нас „умирује“ јер не желимо да препознамо у себи мржњу која се непрестано умножава притиском страха од другог и другачијег. Не тражимо решење већ кривце и то увек изван себе и свог колективитета, и тако сами себи измичемо. У намери да контролишемо све поред себе, ми губимо контролу над собом и својим поступцима. Скоро свакодневно незадовољни људи дају себи за право да ликвидирају друге и то се догађа међу нама. Ми и даље причамо о ономе што се догађа у Немачкој, Француској, САД, јер то раде припадници других религијских заједница. Овде међу нама злодела чине „наши“, али ми то не сматрамо опасношћу јер имамо систем мишљења по коме је код нас све добро, док су тамо неки људи других вера и „неверници“ лоши. Овај начин мишљења потребно је превазићи како бисмо могли на све догађаје да стварно утичемо а не да само чекамо да се нешто догоди. То трагично одсуство из реалног живота велики је проблем који би требало препознати. То није нешто што је тек почело; то траје одавно и о томе говори крајем прошлог века православни теолог који богословствује и свештенослужи на Западу. Он нас опомиње и подстиче: „Православни хришћани, имајући у рукама златни кључ, изгубили су умешност да њиме отварају тајанствене двери своје ризнице. (...) Дошло је до раскорака између љубави и разумевања. (...) У наше време као да у средишту верског живота не стоји истина већ верско осећање, (...) све се мери сопственим мерилом, (...) шта ја хоћу и како желим“ (Шмеман 1996, 154–155). Бесмислено је, дакле, изговарати се оним што неко други мисли или чини, неопходно је стално напредовање у делу вере без двоумљења и дволичења. Када се одредимо и остваримо на такав начин, поступци других увек ће нам бити подстицајни. Нећемо завидети кад је неко бољи од нас нити ћемо се за своје лоше поступке изговарати оним што није добро у делатности других. Тако ћемо

непрестано побеђивати у себи Каинов комплекс који доводи до братоубиства и, уместо изговарања једних другима, настојаћемо да будемо стварно добри у свему. Важно је да верске различитости не буду разлози за сукобе међу верницима јер то збуњује оне који траже разлог да оправдају своје неверовање. Давно је Апостол Павле јасно рекао: „А што чиним и чинићу да уклоним повода онима који траже повода“ (2 Кор 11, 11–12).

Никако не треба мислити да уважавањем другости другога поричемо себе и своју припадност. Напротив, таквим чињењем изграђујемо стваралачки идентитет и на личном плану и на плану заједнице. То је здрава црквеност и сигурна вера која је непоколебљива и због тога отворена за све различитости. Изграђује се непрестано, неизнуђена је и ненаметљива, ни у коме не види непријатеља. То није уопштавање и превиђање истине него је одговорно и отворено прихватање животне стварности. Вером се живи, због вере се не убија. Ово, нажалост, неки верници не разумеју. Ту бројке нису битне, свеједно је да ли код нас постоји један једини фанатик, а код неких других стотине хиљада. Сви искрени верници су у том случају подједнако у проблему. Све док не почнемо тако да промишљамо, у опасности смо да одустанемо од љубави Божије, да пристанемо на језик мржње и постанемо насилни према свима који мисле другачије од нас. Таквим поступањем показујемо да нисмо остварени у вери без обзира на све формалне показатеље припадности. Демантују нас наши поступци према неистомишљеницима према којима смо у најмању руку резервисани, ако не и крајње злонамерни. То наше самоограничење у добродетељи не можемо оправдати никако јер смо се определили против богољубивог човекољубља.

Како се онда борити против злодејства различитих групација и појединаца? Да ли је потребно да ћутимо и чекамо свој ред пред насиљем терориста и злонамерних окупатора? Наравно да нико не заговара тако нешто, али је сигурно да се зло не може победити злом. Јеванђелско „окретање другог образа“ (Мт 5,39) подразумева мудрост опхођења, а не наивно поступање пред безумљем насилника. То је показао Христос у спасоносним догађајима када разулареном војнику не окреће други образ већ му се обраћа јасним питањем и смисленим закључком. Говори му: „Ако зло рекох докажи да је зло, ако ли добро, зашто ме бијеш“ (Јн 18,23)? Овим поступком Христос је осмислио став о „окретању другог образа“, показујући да је хришћанство увек живи живот а не слепо следовање људи и идеја. Због тога слободно можемо да закључимо да бити хришћанин значи непрестано сведочити истину у љубави. Никома ништа не наметати и све чинити са добронамерношћу, без очекивања похвала и захвалности. То је стално идење „уским путем“ самоодречне љубави која је најбољи начин самопревазилажења и остварења у заједници. Кад се човек оствари у заједници вере и буде стварно слободан, његова комуникација са онима „изван“ постаје неоптерећена идејом наметања себе и поравнања „дугова“ из прошлости. То никако не значи одобравање злодејства, већ непристајање на зло. Свако ко жели само да се освети прихвата злодејство као начин поступања; „осветник“ није на добром путу вере, иде беспућем мржње и освете и тако обесмишљава дело вере. Постаје слепи следбе-

ник оних против којих се бори јер пристаје на језик мржње и освете којим они говоре. Наравно, лако је ово говорити, али је тешко испунити. Та чињеница требало би да буде покретач који нас изводи из незнања и бесмисла сукоба у дијалог. Христос нам је то показао у горе наведеном јеванђелском догађају када се обраћа насилнику јасним питањем. Верујући у снагу речи, потребно је да се увек свима обраћамо са поштовањем и пуном одлучношћу, јасно и недвосмислено. Џон Лок је у своје време промишљао све ово и добронамерно предложио: „Верски састанци не смеју бити уточишта за бунтовне и злонамерне. (...) Није различитост у мишљењима, него је одбијање толеранције према онима који другачије мисле произвело све немире и ратове. (...) Нека сви људи који се хвале да су наследници апостола мирно и скромно следећи апостолске стопе и не мешајући се у послове државне потпуно се посвете спасавању што већег броја људи“ (Лок 2015, 70–74). Много раније Апостол Павле је недвосмислено посведочио пут и начин сведочења живе вере: „Јер будући слободан од свију, свима себе учиних робом. (...) И постадох Јудејцима као Јудејац, (...) онима који су под законом као под законом, (...) слабима постадох као слаб, (...) свима сам био све да како год неке спасем“ (1 Кор 9, 19–22). Овај образац понашања према другом и другачијем требало би разумети као пуноћу љубави а не као интересно дволичење. Било би добро ако би што више хришћана скупило у себи довољно снаге да се на овај начин обратимо свим савременицима без обзира на све различитости. То би била пуна афирмација вере а не одустајање од благодатне пуноће вере.

Закључак

Савремени човек у већини случајева премало разговара, иако постоје појединци који непрестано нешто причају не желећи да саслушају и разумеју другог и другачијег. Под теретом покоравана идејама и ауторитетима изгубљена је вештина слушања, тако да свако остаје затворен у својим традиционалним оквирима не желећи да промишља нова и боља решења. Јеванђеље нам и овде помаже јасним саветима: „Јер нико не меће нову закрпу на стару хаљину (...) нити се сипа вино ново у мехове старе. (...) Зато је сваки књижевник који се научио Царству небескоме као домаћин који износи из ризнице своје ново и старо“ (Мт 9,16–17; 13,52). Постуапјући овако, човек остварује пуноћу своје богодароване слободе и уважава стваралаштво других, није покорни следбеник нити је саможиви насилник. Остварује се и ствара у пуноћи богочовечанске динамике, не робује људима и не покоравља друге себи. Слободан је од идеје застрашивања других јер је у себи победио све страхове од другог и другачијег. Тада је могуће бити учесник у љубави Божијој, а то се пројављује кроз богољубиво човекољубље. Живећи истину своје вере сваки искрени верник снагом љубави Божије постаје доброделатан према свима јер ту љубав усваја. Стварно је побожан јер заједнички са Богом и другим човеком тако што зна и сведочи истину. То сведочење је ненаметљиво у односу према онима који другачије верују; другачије веровање не би требало да буде разлог за мржњу према појединцима и заједницама. Све док постоји страх од комуникације

са другачијим, немогуће је бити учесник љубави Божије. Само људи сигурне вере могу бити отворени према другом и другачијем и неоптерећени различитостима. То никако не значи равнодушност и превиђање разлика већ непоколебиву добронамерност која охрабрује човека да увек у свему и према свима буде човекољубив онако као што је Бог. Тада и тако се остварује јеванђелски императив вере да будемо „савршени као што је савршен Отац наш небески“ и „свети јер је Бог свет“. Ово никако не сме да нам буде тешко и неоствариво. Кад нам се ово учини неостваривим, ми се опредељујемо да следујемо неког „великог духовника“ који нас скоро увек заведе у незнање конфесионалне искључивости. Историја нам сведочи такве примере одустајања и расцрковљења – раскола у којем „велики ава“ постаје божанство по себи и наредбодавац за следбенике. Родоначелник таквих одустајања је несретни Јуда који „узевши залогај одмах изиђе“ (Јн 13,30). Треба рећи да није добро прозивати и пребројавати све оне који су „узели део и отишли“, ако већ не можемо да се молимо да се врате. Умесно је да се бар потрудимо да не будемо заточеници лажне пристојности и неискрене лојалности који у себи носи старији син из приче о блудном сину (Лк 15,11–32). Ако смо ту, у Дому Оца, добро би било да непрестано умножавамо таланте (Мт 25,14–30), имамо упаљене светиљке вере и да нам не нестане уља у светиљкама (Мт 25,1–13), као и да будемо спремни да се одазовемо на позив на Гозбу тако што ћемо се трудити да имамо „свадбено рухо“ (Мт 22,11–13). Само онда кад се изграђујемо на овај начин, моћи ћемо исправно да разумемо сами себе и једни друге. Тада ћемо разумети да ангажована теологија подразумева стално иновативно стваралаштво и искључује насиље – агресију над другим и дискриминацију другости других. Подстиче здраву ревност која својом пуноћом надилази сваку равнодушност и сваки фанатизам.

Библиографија

Ђирилична

Берђајев, Н. (1996). *О савршенствѹ хришћанства и несавршенствѹ хришћана*. Београд: Логос.

Евдокимов, П. (1997). „Луда“ љубав Божија. Цетиње: Светигора.

Ниче, Ф. (2011). *Анѹихристѹ*. Београд: Службени гласник.

Хајдер-Ротвилм, А. (2003). „Цркве Реформације и процес европског уједињења“, у: Биговић, Р. (уредник) *Хришћанство и европске иницијације*. Београд: Хришћански културни центар, стр. 57–68.

Шмеман, А. (1996). *Православље на Западу*. Цетиње: Светигора.

Латинична

Abazović, D. (2010). *Religija u tranziciji*. Sarajevo: Rabić.

Castells, M. (2002). *Moć identiteta*. Zagreb: Golden Marketing, Tehnička knjiga.

- Eko, U., Martini, K. M. (2013). *Vera ili nevera*. Čačak: Gradac.
- Jaspers, K. (1990). *Filozofija egzistencije*. Beograd: Prosveta.
- Karnegi, D. (2014). *Kako zadobiti prijatelje i uticati na ljude u digitalnoj eri*. Beograd: Vulkan.
- Katunarić, V. (2003). *Sporna zajednica*. Zagreb: Naklada Jasenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Kolakovski, L. (2013). *Da li je Gospod Bog srećan*. Čačak: Gradac.
- Libe, H. (2012). *Religija posle prosvetiteljstva*. Beograd: Službeni glasnik.
- Pavićević, V. (1988). *Sociologija religije*. Beograd: Prosveta.
- Pavlović, V. (2004). *Civilno društvo i demokratija*. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije i Crne Gore.
- Šušnjić, Đ. (1994). *Dijalog i tolerancija*. Novi Sad: Knjižnica Zorana Stojanovića.
- Tejlor, Č. (2011). *Doba sekularizacije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Trstenjak, A. (1989). *Pastoralna psihologija*. Đakovo: Biskupski ordinarijat Đakovo.
- Zečević, A. (2015). *Istina, lepota i granice znanja: Put od nauke do religije*. Beograd: Službeni glasnik.

Culture of Difference in the Context of Engaged Theology. Rethinking Religious Pluralism and „Scientific Atheism“

Summary. The Church's theology encompasses all segments of life and it cannot be reduced solely to „inner“ issues. Theology means service and responsibility for men and world, as well as caring for the wellbeing of all our contemporaries. It is only when Orthodox Christians understand their mission in the world as witnessing eternity in time that it will be possible to really comprehend religious pluralism and to respect all differences. Such a thing is possible only when there is a strong faith without stereotypes. Violating somebody's freedom is unacceptable, for it is against the love of God. A healthy ecclesial attitude overcomes dubious cold-heartedness and fanaticism. That is why responsible believers should promote the culture of difference by witnessing the truth in love. That is not an easy task, for there are many possible sideways for those who get tired, and these sideways often lead to schisms. A man of firm faith is not self-sufficient because he measures everything by the endless love of God, and not by his own interests that may be influenced by one's ancestry and affiliation. One lives by faith and never gives up the orthodoxy, and it is worth noticing that each kind of hatred is an ungrounded betrayal of faith due to violent impulses toward those who do not share our beliefs. People whose convictions are not same as ours are not our enemies and dissidents that should be eliminated. If that is impossible to achieve, than at least we should „agree to disagree“. It is very important that we, who honestly believe, never give up on love of God.

Keywords: Church, religious pluralism, atheism, culture of difference, dialogue, communion.